

ДО ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ НІМЕЦЬКИХ СЛІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИМИ ГОВОРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізуються особливості фонетичної та семантичної асиміляції німецьких запозичень в українських південно-західних говорах. Тут розглядаються причини поширення німецьких лексем, наголошується на варіантності запозичених слів та здійснюється спроба співставлення їхньої фонетики і семантики у синхронії та діахронії з німецькими відповідниками із різноманітних діалектів.

Запозичення з німецької мови мають в українській мові давню історію. Як зазначають О. Г. Муромцева і В. В. Скачкова, на це є конкретні історичні причини: 1) контакти східних слов'ян з германо-норманськими племенами ще до утворення Київської держави; 2) династичні, політичні та економічні зв'язки Київської Русі (X – XI ст.) з німецькими землями; 3) торговельні та воєнні стосунки Галицького (X – XII ст.), а згодом Галицько-Волинського князівства з німецькими землями (XIII – XIV ст.); 4) проникнення Магдебурзького права, діяльність ремісничих цехових організацій, які, як правило, склалися з представників німецького етносу і німецька колонізація Галичини й Буковини (друга половина XIV ст.); 5) приєднання у XIV – XV ст. значної частини української території до Великого князівства Литовського, що вело війну з німецькими рицарями та торгувало із країнами Західної Європи; 6) панування Польщі на українських територіях з другої половини XVI ст., посилення впливу польської мови, на яку безпосередній вплив мала німецька; 7) приїзд у Східну Україну німецьких фахівців з різних галузей промисловості з кінця XVII – початку XVIII ст. внаслідок реформ у Росії, що значно активізує переклади з німецької мови; 8) колонізація південноукраїнських земель, в тому числі німцями, у кінці XVIII ст. [1].

Вплив німецької мови на різні українські говори вивчали А. Рот "Германские заимствования в лексике украинских говоров Карпат" [2], Д. Костюк "Германізми в діалектній лексиці української мови" [3], М. Кочерган "Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови" [4], О. Гвоздяк, Г. Меліка "Запозичення лексики німецького походження в українській говірці Ужгородщини" [5], О. Майор "Germanische Interferenzen in den ukrainischen Mundarten" [6], В. Лопушанський і Т. Пиц "Німецькомовні лексичні запозичення в говорах Західної України" [7], О. Огуй "Міжмовна інтерференція на Буковині початку XX ст." [8], Х. Вільперт "Німецькі запозичення в гуцульських говірках" та її ж магістерська робота "Die deutschen Lehnwörter im Huzulischen" [9; 10], О. Гаврилів "Germanismen im Ukrainischen in Galizien" [11], О. Гвоздяк "Запозичення з німецьким етимомом у структурі українських говірок Закарпаття" [12], Т. Пиц "Територіальні й часові нашарування запозиченої з німецької мови лексики в південно-західних говорах України" [13] і "Пряма і опосередкована роль німецької мови у поширенні іншомовних лексем у південно-західні говори української мови" [14] та інші.

Крім того, різного роду відмінності німецьких лексем у німецькій мові від їхніх запозичених відповідників у слов'янських мовах давно відзначені мовознавцями. Сюди належать З. Савченко "Немецкие лексические заимствования в украинских говорах на Буковине" [15] та "К вопросу о звуковых изменениях немецких заимствований в буковинских говорах" [16], М. Онишкевич "Германізми в бойківському діалекті" [17], Г. Сенік "Фонологічна інтерференція на Буковині як наслідок німецько-українського мовного контакту" [18], О. Давиденко "Фоно-орфографічна асиміляція німецьких запозичень українській мові" [19], В. Скачкова "Немецкие лексические заимствования в современном украинском литературном языке" [20] та інші мовознавці. Вони намагаються вивести правила фонетичної адаптації німецьких слів в українській мові та діалектах, але дуже часто не звертають достатньої уваги на варіантність німецькомовних запозичень в українських говірках, що і зумовлює **актуальність теми**. Одна лексема може повторюватися у різних говорах із зміненою голосною чи приголосною. Безперечно, слова під час процесу запозичення зазнають змін. Однак чи варто усі відмінності від німецької літературної мови автоматично визначати як фонетичну асиміляцію германізмів на слов'янському ґрунті? Аналізуючи це варто пам'ятати, що українці, як і інші слов'янські народи, довгий період історії німецько-слов'янських взаємин вступали у прямий чи опосередкований контакт не з носіями німецької

літературної мови, а – діалектів. Простеження варіантності запозичених слів з німецької мови в українських діалектах південно-західної групи та співставлення їхньої фонетики і семантики у синхронії та діахронії з німецькими відповідниками і є **метою даної статті**.

З метою вивчення фонетичної та семантичної асиміляції німецьких запозичень у південно-західному наріччі опрацьовано такі словники говіркової лексики: "Словник бойківських говірок" М. Й. Онишкевича [21], "Матеріали до словника буковинських говірок" за редакцією Ю. О. Карпенка, К. М. Лук'янюка [22], "Матеріали до словника західноволинських говірок" М. М. Корзонюка [23], "Гуцульські говірки. Короткий словник" за редакцією Я. Закревської [24], "Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець", "Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області" О. Горбача [25; 26], "Наддністрянський регіональний словник" Г. Шила [27]. Додатково опрацьовано етимологічні [28-30] та історичні словники [31; 32].

На основі опрацьованої наукової літератури встановлено, що варіантність лексеми у багатьох випадках може означати приналежність до різних німецьких діалектних основ. Наприклад, німецькою літературною назвою (гробо)копача є *Gräber*, проте крім варіанту *погребáрь* у бойківському говорі зустрічаємо тут та в інших діалектах різновиди *грáбар*, *гробáрь*. Відповідними німецькими формами є свн. *grabare*, снн. *grover* та сілезьке *greber*. Інший приклад: варіанти до бойківського і наддністрянського *цьвак* "цвях" надibuємо у баварській формі *zwack*, гуцульського *цьвек* "те саме", бойківського, наддністрянського *цьвек* "те саме" – свн. *zwec* "те саме", лемківського, гуцульського – *цвик*, *цввик* "те саме" – у свн. *zwic* "те саме". Волинське *стурцувáте* "обробляти куванням в торець залізний стрижень з метою потовщення його", буковинське і гуцульське *стурцувáти* "ставити сторч" знаходимо у середньовисхіднонімецькому періоді – *storzen*, *sturzen*. Основою для бойківського *фляца* "пляшка" та гуцульського *флєша* "те саме" слугували паралельні форми свн. *vlasche* і *vlesche* "те саме", а свн. *haller*, *heller* "дрібна монета з міді або срібла" знайшли своє відображення у бойківському *гáлярь* "монета" та наддністрянському *гéл'ур* "те саме". Вважаємо, що волинське *шéнка* "одна з трьох рейок у верстаті" належить до снн. *schene* "гомількова кістка; дерев'яна чи металева рейка", а наддністрянське шинка "те саме, що й *шéнка*" до свн. *schin(e)* "те саме, що й снн. *schene*". Те саме з бойківською і гуцульською лексемою *регіль* / *рєгіль* "основна дерев'яна частина плуга" та наддністрянською *ригіль* / *ригля* / *риглі* "основна дерев'яна частина плуга; платва на плоті; перегородка між током і засторонком; середні горизонтальні поперечки". Діалектною основою для першої є свн. *rigel* – дерев'яна переклада; поперечка, а другої – снн. *regel* – поперечна жердина.

Крім варіантності слів у різних діалектах чи одному часовому проміжку (синхронії) є також варіанти у історичному розвитку мови (діахронії). Свідченням цього може слугувати поступовий перехід свн. [s]>[š] з XIII ст. на початку слова перед *p*, *t*, *l*, *m*, *n*, *w*, а також перед голосними і в інтервокальній позиції. Ця зміна віддзеркалюється у німецьких запозиченнях в українських діалектах. Так буковинський і гуцульський говори передають свн. *storzen*, *sturzen* (*стурцувáти*) з початковим [s], а наддністрянський з [š] – *штурцувáти*. Натомість волинські говірки містять обидва різновиди – *стурцувáте* і *штурцувáте*. Це відобразилось і у похідних – гуцульському *стóрцом* та *стóрзом* і наддністрянському *штóрцом*, *наштóри*. Те саме відбулось з нвн. *Strudel*. Бойківські говірки фіксують з одного боку *струця* *стручень*, а з іншого – *штрудель*.

Перехід свн. [s] в [š] перед *n* можна зобразити на прикладі свн. *snit*. Давнішу форму *c(ь)nit* нотують наддністрянський, бойківський і гуцульський діалекти, а новішу – *шнит* лише гуцульський. Це стосується й свн. *snür*. Так, гуцульський говір містить згадку про обидва різновиди *снур* і *шнур(ь)*. Наддністрянський і лемківський, натомість, зберегли лише пізнішу форму *шнур*. Цей перехід зберігся і в похідних – бойківських говірках *снурок* та *шнурок*. У гуцульських – лише перший варіант.

Перехід свн. [s] в [š] перед *p* можна продемонструвати на прикладі свн. *speiche*. Так, бойківський говір зберігає обидва варіанти назви слова – *сприха* і *шприха*, а наддністрянський – лише другий. Сюди ж відносяться волинське *спáцир* і гуцульське *шпацирувáти*.

Отже, перед опрацюванням правил фонетичної адаптації німецьких запозичень варто, на нашу думку, ретельно дослідити варіантність слів у німецьких діалектах та різних часових періодах розвитку німецької мови. Після цього необхідно відокремити фонетичні процеси, притаманні німецькій мові та діалектам від змін, що відбулись у мовах-реципієнтах з урахуванням змін у мовах-посередниках.

Різні випадки зміни семантики (розширення, звуження, зміна значення слова) німецьких лексичних запозичень у південно-західних говорах української мови вже описані раніше у публікації М. П. Кочергана [4].

Автор теж звертає увагу на те, що лексично-семантичні варіанти можуть вказувати і на джерело запозичення. Наприклад, слово *Tasse* в німецькій мові має значення "чашка", а в говірках української мови *таца* вживається у значенні "піднос". Останнє притаманне австрійському варіантові німецької мови, звідки воно й було запозичене. На південнонімецьке чи швейцарське джерело вказує й говіркове значення слова *маглівка*, *маглівниця* (*Mangel*), яке тільки тут вживається на означення качалки для прасування білизни.

Однак, варто відзначити й те, що деякі одні і ті ж слова запозичувалися українськими говорами декілька разів, але із різним значенням. Наприклад, це стосується лексеми *кільба*, що у бойківському та гуцульському говорах має значення "загнута частина палиці", у першому також "палиця із загнутим верхнім кінцем", що виводиться з свн. *kolbe* – колба; дрюк, ломака; булава. Інше значення "приклад гвинтівки", поширене майже в усіх південно-західних українських говорах, утворене швидше всього вже від нвн. *Kolben* "те саме". Інший приклад, буковинська лексема *латер / латир* "одинаця ємкості дров, каменю від 2 до 8 м²" та бойківська *лата* "12 куб. м. дров" виводяться з свн. *lāhter* "сажень (міра довжини і міра дров)", однак надністрянська *кл'афтир* "сажень дробленого каменю" походить вже з нвн. *Klafter* "те саме", про що свідчить наявність початкового приголосного *k* відсутнього у свн. *lāhter*. Прийнято вважати, що лексема *гальма / гамуло* "ланцюг у возі, за допомогою якого гальмують; частина ткацького верстата, гальмо", що побутує у надністрянському говорі, бере початок з двн. **hamal* "путо для тварин". Проте, основою для надністрянського *гамулець* "ланцюг у возі, за допомогою якого гальмують" та буковинського *гамулиця* "вездечка" виступає нвн. *Hemholz* "дерев'яне гальмо", про що свідчить звукова будова лексем.

Таким чином, неможливо всебічно розглядати різного роду асиміляції іншомовних запозичень лише на основі літературної мови чи діалектів мови-приймача без залучення даних з історії та діалектології мови-реципієнта. Лише після цього можна розробляти правила адаптації запозичених слів у мові-приймачі.

Перспективу подальшого дослідження вбачасмо у співставленні та аналізі німецьких запозичень у розмаїтих групах лексики української мови чи її говірок з їхніми відповідниками у різноманітних групах німецьких діалектів (верхньонімецьких, середньверхньонімецьких і нижньонімецьких) та розмежуванні фонетичних і семантичних змін, які зазнають лексеми у німецьких і українських говорах.

Умовні скорочення

двн. – давньверхньонімецьке; нвн. – нововверхньонімецьке; свн. – середньверхньонімецьке; снн. – середньнижньонімецьке.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Муромцева О. Г. Українсько-німецькі мовні контакти / О. Г. Муромцева, В. В. Скачкова // Українська мова. Енциклопедія. – К. : "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 682–683.
2. Рот А. М. Германские заимствования в лексике украинских говоров Карпат / А. М. Рот // Тезисы докладов, предназначенные для обсуждения на I Всесоюзной конференции по вопросам славяно-германского языкознания. – Минск, 1961. – С. 59–69.
3. Костюк Д. В. Германізми в діалектній лексиці української мови (на матеріалі села Чернятин Городенківського району Івано-Франківської області) / Д. В. Костюк // Іноземна філологія. – Вип. 23. – 1971. – С. 65–68.
4. Кочерган М. П. Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 19–24.
5. Гвоздяк О. М. Запозичення лексики німецького походження в українській говірці Ужгородщини / О. М. Гвоздяк, Г. І. Меліка // Проблеми романо-германської філології. – Ужгород : Ужгородський державний університет, 1998. – С. 33–38.
6. Major O. Germanische Interferenzen in den ukrainischen Mundarten (Sprachraum der Karpato-Ukraine) / O. Major // Studien zu deutsch-ukrainischen Beziehungen. – München : UFU, 1999. – Bd. 3. – S. 59–68.
7. Лопушанський В. М. Німецькомовні лексичні запозичення в говорах Західної України : [навч. посібник для студ. III-V курсів фак. ром.-герм. філ.] / В. М. Лопушанський, Т. Б. Пиц. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 68 с.
8. Огуй О. Міжмовна інтерференція на Буковині початку ХХ ст. / О. Огуй // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 209–214.
9. Вільперт Х. Німецькі запозичення в гуцульських говірках / Х. Вільперт // Мова в часі та просторі. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 282–290.
10. Wilpert Chr. Die deutschen Lehnwörter im Huzulischen: Wiss. Arbeit zur Erlangung ... "Magistra Artium" / Chr. Wilpert. – Würzburg, 2003. – 95 S. + XXXV S.
11. Havryliv O. Germanismen im Ukrainischen in Galizien / O. Havryliv // Топоси культур і спогадів. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2008. – С. 129–139.
12. Гвоздяк О. Запозичення з німецьким етимологом у структурі українських говірок Закарпаття / О. Гвоздяк // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород : УжНУ, 2008. – № 12. – С. 116–118.
13. Пиц Т. Б. Територіальні й часові нашарування запозиченої з німецької мови лексики в південно-західних говорах України / Т. Б. Пиц // Лінгвістика. – Луганськ : ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2010 – № 2. – С. 250–257.
14. Пиц Т. Б. Пряма і опосередкована роль німецької мови у поширенні іншомовних лексем у південно-західні говори української мови / Т. Б. Пиц // Мовознавчі студії : Діалект у лінгвокультурологічному просторі. – Дрогобич : Швидкодрук, 2010. – Вип. 3. – С. 267–277.

15. Савченко З. Н. Немецкие лексические заимствования в украинских говорах на Буковине / З. Н. Савченко // Научный ежегодник Черновицкого ун-та. – Черновцы, 1957. – Вып. 2. – Т. 1. – С. 314–318.
16. Савченко З. Н. К вопросу о звуковых изменениях немецких заимствований в буковинских говорах / З. Н. Савченко // ЧГУ Научный ежегодник за 1957 год. – Черновцы, 1958. – С. 270–272.
17. Онишкевич М. Й. Германізми в бойківському діалекті / М. Й. Онишкевич // Іноземна філологія. – 1970. – Вип. 21. – С. 38–45.
18. Сенік Г. І. Фонологічна інтерференція на Буковині як наслідок німецько-українського мовного контакту / Г. І. Сенік // Германістика в Україні та за кордоном. Стан і перспективи. – К. : КУ, 2006. – С. 114–118.
19. Давиденко О. М. Фоно-орфографічна асиміляція німецьких запозичень українській мові / О. М. Давиденко // Питання романо-германської філології та методика викладання іноземних мов. – 1975. – Вип. 2. – С. 106–110.
20. Скачкова В. В. Немецкие лексические заимствования в современном украинском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / В. В. Скачкова. – Харьков, 1990. – 24 с.
21. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. I – II.
22. Матеріали до словника буковинських говірок / [редкол. : Ю. О. Карпенко, К. М. Лук'янюк та ін.]. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.
23. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наукова думка, 1987 – С. 62–267.
24. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – 232 с.
25. Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) / О. Горбач // Зібрані статті : Діалектологія, Мюнхен : УВУ, 1993. – Т. V. – С. 524–659.
26. Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області / О. Горбач // Зібрані статті : Діалектологія, Мюнхен: УВУ, 1993. – Т. V. – С. 56–156.
27. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.
28. Етимологічний словник української мови. – К. : Наукова думка, 1982. – 2006. – Т. 1–6.
29. Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Fr. Kluge. – [24., durchges. und erw. Aufl.]. – Berlin : de Greyter, 2002. – 1023 S.
30. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen / [6. ungek. durchges. Aufl. erarb. unter der Leitung von W. Pfeifer]. – München : GmbH & Co. KG, 2003. – 1665 S.
31. Grimm J., Grimm W. Deutsches Wörterbuch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://germazope.uni-trier.de/Projects/WBB/woerterbuecher/dwb/wbgui?lemid=GA00001>.
32. Henning B. Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch / B. Henning. – [5. durchges. Aufl.]. – Tübingen, 2007. – 499 S.
33. Пиц Т. Б. Східнонімецькі назви ремісників та їхнє поширення у польській, білоруській і українській мовах XIV–XVII ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / Т. Б. Пиц. – Львів, 2008. – 205 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.04. 2011 р.

Пиц Т. Б. К проблеме адаптации немецких слов юго-западными говорами украинского языка.

В статье анализируются особенности фонетической и семантической ассимиляции немецких заимствований в украинских юго-западных говорах. Здесь рассматриваются причины распространения немецких лексем, подчеркивается вариантность заимствованных слов и осуществляется попытка сопоставления их фонетики и семантики в синхронии и диахронии с немецкими соответствиями из разных диалектов.

Pyts T. B. To the Problem of Adaptation of German Words in the Ukrainian South-Western Dialects.

The article deals with the particularities of phonetic and semantic assimilations of German loan words in the Ukrainian south-western dialects. The causes of extension of German lexemes in the Ukrainian dialects are considered here, the variance of borrowings is emphasized and the attempt to compare their phonetics and semantics in the synchrony and diachrony with the German equivalences from the different dialects is realized.